

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΌΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1947

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ,"
38 - ΟΔΟΣ ΤΣΩΡΤΣΙΑ - 38
ΑΘΗΝΑΙ

Ε.Γ. Δ. της Κ.τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

Ο ΔΑΣΚΑΛΟΣ ΜΟΥ

Ἄν ἡ νεώτερη Ἑλλάδα καὶ τὰ νεοελληνικά δὲν ἔχουν ἀκόμα τὴν πρέπουσά τους θέση στὰ πανεπιστήμια τῆς Εὐρώπης, αὐτὸ συμβαίνει γιατί γενικά ἀγνοοῦν ἀκόμα πῶς ὁ ἑλληνικὸς λαὸς συνεχίζει, μὲ τὴ γλῶσσα καὶ μὲ τὸ πνευμά του, ὄχι μόνο τὸ Βυζάντιο, ἀλλὰ καὶ τὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα. Ἄν, καμμιά φορά, ἰδρυθῆ στὴ Γαλλία μιὰ ἔδρα τοῦ Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ, μπορῶ νὰ πῶ πῶς θὰ τὸ χρωστούμε στὶς προσπάθειες καὶ στὶς ἐργασίες τῆς ἡρωϊκῆς ἐποχῆς, ὅπου ἕνας Ἐμίλ Λεγκράν, ἕνας Περνώ, συνεχίζοντας καὶ συμπληρώνοντας τὴ δράση τοῦ Κοραΐη καὶ τοῦ Ψυχάρη, ἐτοίμασαν τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν στὸ Παρίσι.

Ἡ ἔκδοση παλαιῶν φιλολογικῶν κειμένων ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ὡς τώρα, ἡ ἐπιστημονικὴ μελέτη τῆς γλῶσσας, οἱ τόσο σημαντικὲς ἀν καὶ παραγνωρισμένες ἐργασίες γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία ἀπὸ τὸ 15ο αἰῶνα ὡς τὰ 1800, ἔδωσαν ἀφορμὴ σὲ πολλές νέες μελέτες.

Τὶ καλύτερη ἀπάντηση στὶς θεωρίες ποὺ ἀμφισβητοῦσαν τὴ γνησιότητα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ παρὰ ν' ἀποδείξῃς πῶς δὲν εἶναι τὰ αἰμοσφαίρια, ἀλλὰ ἡ γλῶσσα καὶ τὸ πνεῦμα, ποὺ ἐγγυῶνται γιὰ τὴ διατήρηση μιᾶς φυλῆς.

Ἡ Γαλλία ἔδωσε στὴν Ἑλλάδα μιὰ

σπουδαία σχολὴ νεοελληνιστῶν. Φτάνει νὰ θυμηθῶ πῶς ὁ Meillet καὶ ὁ Mazou ἀκούανε τὴ γνώμη τοῦ Περνώ γιὰ τὰ νεοελληνικά, ἀπὸ τὰ Εὐαγγέλια ὡς σήμερα, γιὰ νὰ μὴ θεωρήσω ὑπερβολικὸ νὰ πῶ πῶς ὁ θάνατός του εἶναι ἀνεπανόρθωτη ἀπώλεια γιὰ τὶς νεοελληνικὲς σπουδὲς στὴ Γαλλία.

Ἐχασα κι' ἐγὼ ἕνα δάσκαλο κι' ἕνα φίλο.

Ἄν γράψω ποτέ, ὅπως ὁ Μάρκος Αὐρηλίος, σὲ ποιὸς χρωστῶ ὅ,τι ἔγινα, θὰ μπῆ ὁ Περνώ στὴν πρώτη σειρά τῶν καθηγητῶν ποὺ μοῦ ἀνοιξαν τὰ μάτια στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα· ἀλλὰ δὲ θὰ ξεχάσω ποτέ τὴν καλωσύνη, τὴν πατρικὴ στοργὴ καὶ τὴ φιλία τοῦ δασκάλου. Πρὶν τὸν γνωρίσω, στὰ 1915, ἡ Ἑλλάδα ἦταν γιὰ μένα ὁ ἀρχαῖος ἑλληνισμός· αἰῶνοι τόποι μὲ θεοὺς καὶ ἡμίθεους. Αὐτῆς τῆς Ἑλλάδας τῆς ἔλειπε ἡ ζωὴ. Ὁ Περνώ, μονομιᾶς, μὲ μύησε. Οἱ ἀναμνήσεις του, οἱ φωτογραφίες, τὰ τραγούδια τῆς Χίου ποὺ εἶχε δημοσιέψει, προκάλεσαν μέσα μου μιὰν ἀβάσταχτη περιέργεια καὶ ἔλξη. Τόση ἦταν στὸ σπῆτι του ἡ ἀπλότητα καὶ ἡ φιλοξενία, ποὺ αἰσθανόμουν αὐτὴν στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Περνώ ἦταν περισσότερο ἀπὸ ἑλληνιστῆς, ἑλληνικὴ ἦταν ἡ καρδιά του.

Εἶναι γιὰ μένα σήμερα ἕνα χρέος ἀπέναντι στοὺς νεώτερους, ποὺ δὲν τὸν γνωρίσαν, νὰ μιλήσω γιὰ τὸ νεοελληνιστῆ, τὸν

ἐρμηνευτὴ τῶν Εὐαγγελίων καὶ τὸν ἄνθρωπο.

Ι. Ο ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΣΤΗΣ

Δύο χαρακτηριστικὰ σημεῖα ξεχωρίζω στὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ Οὐμβέρτου Περνώ: πρῶτα ἦταν «διαμαρτυρόμενος», κ' ὕστερα εἶχε γίνει, νέος ἀκόμα, χάρη στὴ διδασκαλία τοῦ ἀββᾶ Ρουσελώ, «φωνολόγος» πρῶτης γραμμῆς¹.

Ἐξαιρετικὰ προικισμένος γιὰ τὶς ξένες γλῶσσες ὁ Περνώ μιλοῦσε θαυμάσια τὰ νεοελληνικά ὅταν ἦταν ἀκόμα 16 ἐτῶν παιδί. Ἀργότερα ἔμαθε μὲ τὴν ἴδια εὐκολία τὰ ὀλλανδικὰ, τὰ γερμανικά καὶ τ' ἀγγλικά. Ἡ μητέρα του, ποὺ χήρευε πολὺ νέα, εἶχε ἔρθει στὴν Ἑλλάδα σάν καθηγήτρια τῆς γαλλικῆς σὲ μιὰ ἀθηναϊκὴ οἰκογένεια. Ἡ κόρη τῆς ἦρθε κι' ἔμεινε μαζὺ τῆς, κι' ὕστερα ἀπὸ λίγον καιρὸ μιλοῦσε ἑλληνικά σὰ Ρωμιούλα· τὸ γιό τῆς τὸν ἄφησε στὴ Γαλλία γιὰ νὰ σπουδάσῃ, ἀλλὰ κάθε καλοκαίρι ἔρχονταν στὴν Ἑλλάδα γιὰ τὶς διακοπές. Δὲ φτάνει ποὺ ξέρει τὴ γλῶσσα τῆς Ἀθήνας· φιλοδοξεῖ νὰ μιλήσῃ καὶ τὶς διαλέκτους. Τὰ ταξίδια ποὺ ἔκανε στὴ Χίο εἶχαν αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα. Μιά φορὰ—ἦταν τότε 28 χρόνων—στὸ βαπόρι ποὺ πῆγαινε στὸ νησί, Χιώτες, παίρνοντάς τον γιὰ πατριώτη τους, εἶπαν μπροστά του μόλις οἱ ξένοι κατέβηκαν στίς καμπίνες τους: «Τώρα ποὺ εἴμαστε μεταξύ μας, ἄς μιλήσουμε πολιτικά»... Ὁ Περνώ, ὕστερα ἀπὸ πολλὰ χρόνια, τὸ διηγοῦνταν σάν μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες του ἐπιτυχίες στὰ ἑλληνικά.

Γεννήθηκε στὰ 1870. Ἦταν 19 χρόνων ὅταν ἔκανε τὴν ἐγγραφή του στὴ Σχολὴ Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν. Βγῆκε ἀπὸ τὴ Σχολὴ στὰ 1893, μὲ τὸ δίπλωμα τῶν Νεοελληνικῶν. Δὲν εἶχε ἀκόμα τελειώσει τὸ Πανεπιστήμιο. Γιὰ ἰδιότροπο τὸν πῆραν τότε οἱ καθηγητὲς τῆς Σορμπόννης. Κι' ὅμως τοῦ εἶχαν ἤδη ἐμπιστευθῆ μιὰ ἐπίσημη ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ στὴν Ἑλλάδα, καὶ εἶχε δημοσιέψῃ στὰ 1894 τὴν ἔκθεσή του, ποὺ ὁ τίτλος τῆς ἔκαμε ἀμέσως ἐντύπωση: «Τσακῶνικα ἀθή == νεοελληνικά ἀδεργός».

Στὰ 1895, ἐνῶ ἀκόμα τελείωνε τὴ *licence* του, τύπωσε στὴ σειρὰ τῶν Μελετῶν τῆς Γλωσσολογικῆς Ἑταιρίας ἓνα βαρυσήμαντο ἄρθρο γιὰ «τὸν Ἐνεστῶτα τοῦ ρήματος εἶμαι στὰ νεοελληνικά» (23 σελίδες) καί, μὲ τὸ δάσκαλό του Ἐμίλ Λεγκράν, μιὰ «Ἐπίτομη μελέτη γιὰ τὴν προφορὰ τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας» (40 σελ.).

1. «Ἡ ἐπιστημονικὴ μου μόρφωση ἦταν φωνολογικὴ, γλωσσολογικὴ καὶ ἑλληνικὴ. Ξεκίνησα ἀπὸ τὰ νεοελληνικά, στὰ ὁποῖα ἀφιέρωσα τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς μου, κι' ἀπάντησα στὸ φιλολογικὸ μου δρόμο τὰ Εὐαγγέλια...»

(H. Fernot, Φιλολογικὲς Παρατηρήσεις στὰ Εὐαγγέλια, 1934).

Στὰ 1885 διορίστηκε ὑφηγητὴς τῶν Νεοελληνικῶν στὴ Σχολὴ τῶν Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν. Ἀπὸ τότε εἰδικεύεται στὰ νεοελληνικά καὶ ἐγκαταλείπει τὸ διαγωνισμὸ τῆς *agrégation*. Ἀφιερώνεται ἀποκλειστικὰ στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα.

Ἀξίζει νὰ σταματήσωμε μιὰ στιγμή στὸ ἄρθρο του γιὰ τὸ ρῆμα εἶμαι. Ὁ Περνώ δείχνει ἐδῶ πόσο οἰκεία τοῦ εἶναι τὰ βυζαντινὰ καὶ τὰ μεσαιωνικά κείμενα, καὶ πόσο διαισθάνεται τοὺς ψυχολογικοὺς νόμους τῆς γλωσσολογίας. Ἐπόμενο ἦταν ὁ Περνώ νὰ ἐκδώσῃ «Τὰ Προδρομικὰ Ποιήματα στὴν κοινὴ γλῶσσα» (1910), μαζὺ μὲ τὸν Ἐσσελιγκ, τὰ «Ἐρωτοπαίγνια», τὰ «Ἐκατόλογα» (1931), μὲ τὸν Ἐσσελιγκ, νὰ μελετήσῃ τὸ κρητικὸ ποίημα «Ἡ ὥρα τῆς Βοσκοπούλας» (1913), τὸν «Ἐρωτόκριτο» (1915), «Τὸ Ποίημα τοῦ Μιχαὴλ Γλυκᾶ γιὰ τὴ φυλάκισή του», (1930), καὶ νὰ δημοσιέψῃ, στὰ 1930, «Τὰ Ἑλληνικά Δημοτικὰ Τραγούδια τοῦ 15οῦ καὶ 16οῦ αἰῶνα».

Ἦταν φυσικὸ νὰ τὸν φέρῃ ἡ ἀνάγνωση τοῦ Σπανέα, τοῦ Μόσχου, τοῦ Πασχαλινοῦ Χρονικοῦ, τοῦ Μαλαλά, τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, ὡς τὰ ἀρχαιότερα «δημοτικά» κείμενα, τὰ Εὐαγγέλια, τοὺς Ἐβδομήκοντα, τοὺς παπύρους.

Ποὺ βρίσκονταν τότε οἱ νεοελληνικὲς σπουδές;

Μετὰ τὸ βαρυσήμαντο βιβλίον τοῦ Φωριέλ, στὰ 1824, ποὺ ἀποκαλύπτει γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Εὐρώπη τὰ δημοτικὰ τραγούδια τῆς Ἑλλάδας, καὶ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κοραῆ, στὰ 1833, ὑποχωροῦν οἱ νεοελληνικὲς σπουδές ὡς τὰ 1869. Ἐχομε βέβαια τὶς ἐργασίες τοῦ Ἐλλισεν, τοῦ Μύλλαχ, τοῦ Κούρτιους, τοῦ Βάξμουθ στὴ Γερμανία· τοῦ Κ. Οἰκονόμου, τοῦ Ἀθ. Σακελλαρίου, τοῦ Μαυροφρύδη, τοῦ Σάθα στὴν Ἑλλάδα· τοῦ Μπελέ (Beulé) καὶ τοῦ Ντεβίλ (Deville) στὴ Γαλλία¹, ἀλλὰ ποὺ εἶναι τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ καὶ τὸ σπρώξιμο ποὺ εἶχε δώσει στίς νεοελληνικὲς σπουδές;

Τότε ἐμφανίζονται δύο ἄνθρωποι, δύο πρωταγωνιστὲς μὲ πνεῦμα πρωτότυπο καὶ δυνατὴ ὁρμή. Ὁ ἓνας, μετριόφρων, ταπεινός, φτωχός, ἀλλὰ ἐπίμονος καὶ ὑπομονητικὸς· ὁ ἄλλος, ἀλαζονικός, ἀγαπᾶ «τὴ δόξα καὶ τὶς γροθιές», ξέρει ὅτι ἔχει μεγαλοφυΐα, καὶ κονταροχτυπᾶ ἀδιάκοπα κάθε ἀντίπαλο ποὺ δὲ σκέπτεται ἀπόλυτα σάν κι' αὐτόν, ἔστω κι' ἂν ἀνήκει στὸ δικό του στρατόπεδο.

Στὰ 1869 ὁ Ἐμίλ Λεγκράν ἀρχίζει νὰ δημοσιεύῃ τὴ *Συλλογὴ Μνημείων γιὰ τὴ Μελέτη τῆς Νεοελληνικῆς Γλώσσας*. Σὲ τέσσερα χρόνια τυπώνει 19 κείμενα. Στὰ 1875 ἐκδίδει μιὰ *Καινούρια Σειρὰ* τῆς Συλλογῆς του:

1. Deville: Μελέτη γιὰ τὴν τσακῶνικη διάλεκτο (1866, 140 σελ.).

7 σημαντικά κείμενα πρωτοτυπώνονται σε δύο χρόνια. Στά 1880 βγάζει την «*Ελληνική Δημόδη Βιβλιοθήκη*»: 4 χοντροί τόμοι τυπώνονται μεταξύ 1880 και 1888, με 34 κείμενα.

Συγχρόνως δημοσιεύει τους δύο πρώτους τόμους της «*Ελληνικής Βιβλιογραφίας του 15ου και του 16ου αιώνα*».

Τότε ξεσπάει το μανιφέστο του Γιάννη Ψυχάρη (1854—1929), το *Ταξίδι μου* (1888). Δυό χρόνια πρωτότερα, στά 1886, ο Ψυχάρης είχε δημοσιέψει τον Α' τόμο από τα *Δοκίμιά του για τη Νεοελληνική Ιστορική Γραμματική*. Στην Ελλάδα βασίλευε ακόμα η νοοτροπία του Μιστριώτη και του Κόντου, που ο Γ. Χατζηδάκης, με δλη την πραγματική του αξία, δεν είχε κατορθώσει να ξεριζώσει, από φόβο Ίσως μήπως περάσει για επικίνδυνος νεωτεριστής. Η δημοτική γλώσσα, στο νέο Έλληνικό Κράτος, είναι ακόμα σκλαβωμένη. Μόνο τα Έφτάνησα δουλεύουν για το λυτρωμό της, με τους ποιητές τους, το Σολωμό (1798—1857), το Βαλαωρίτη (1824—1879), το Μαβίλη (1860—1912).

Ύστερα από μερικά χρόνια, στά 1901, ο Άλέξανδρος Πάλλης προκαλεί άθελα άληθινή επανάσταση στην Αθήνα, δημοσιεύοντας στην «*Ακρόπολη*» τη μετάφρασή του των Εύαγγελίων στη δημοτική. Στην Κωνσταντινούπολη, έδρα του Πατριαρχείου, πρωτεύουσα του άλύτρωτου έλληνισμού, η καθαρεύουσα θα επικρατήσει ακόμα πολλά χρόνια, ώσπου άνθρωποι νέοι και τολμηροί να λάβουν μέρος στον άγωνα για τη δημοτική: ο Φώτης Φωτιάδης (1849—1937), ο Σταματιάδης — Έλισαίος Γιαννίδης (1865—1942). Στην Ελλάδα ο Παλαμής (1859—1943) δοξάζει τη γλώσσα του λαού. Ο «*Νουμάς*», που τον πρωτοβγάζει στά 1903 ο Δ. Ταγκόπουλος (1860—1926) θα είναι για το δημοτικισμό ό,τι ήταν στη Γαλλία η «*Επιθεώρηση των Δύο Κόσμων*» για το Ρωμαντισμό. Γραμμένες στην καθαρεύουσα, οι έργασίες και οι πρωτότυπες μελέτες του Νικολάου Πολίτη θεμελιώνουν τη Λαογραφία στην Ελλάδα. Φανερώνουν, θέλεις δε θέλεις, πως τά έθιμα, οι παραδόσεις, τά τραγούδια, οι παροιμίες, είναι, σαν τη γλώσσα, άνεκτίμητος και παραγνωρισμένος θησαυρός της λαϊκής ψυχής κ' η έκφραση ενός γνήσιου πολιτισμού.

Μ' όλα ταύτα είναι η εποχή που ξεσπάει κι' αναπτύσσεται η πάλη μεταξύ καθαρευουσιάνων και δημοτικιστών, η τότε υπόθεση Ντρεύφους της Ελλάδας.

Στό Παρίσι, ενώ ο Ψυχάρης υποδέεται τον πολέμαρχο και διευθύνει τις γλωσσολογικές μάχες, με τό κύρος που του δίνει η συγγένειά του με τό Ρενάν, αλλά και η θέση του σαν καθηγητή στη Σχολή των Άνωτάτων Σπουδών και στη Σχολή των Άνατολικών γλωσσών, ο Έμιλ Λεγκράν εξακολουθεί με ύπομονη και άταραξία να δημοσιεύει την «*Ελληνική Δημόδη Βιβλιοθήκη*» (τ. 5, 1890· τ. 6, 1892· τ. 7, 1895· τ. 8, 1896· τ. 9, 1902)

και την «*Ελληνική Βιβλιογραφία*» (17ος αιώνας, τ. 1 και 2, 1894· τ. 3 στά 1895, τ. 4 στά 1896, τ. 5 στά 1903, 15ος και 16ος αιώνας, τ. 3 στά 1903).

Ο μαθητής του, ο Περνώ, μένει έξω από τις διαμάχες, δημοσιεύει στά 1897 τη «*Νεοελληνική Γραμματική*», που η πέμπτη της έκδοση βγήκε στά 1929.

Τότε τό Γαλλικό Υπουργείο Παιδείας του έμπιστεύεται δυό επίσημες άποστολές στη Χίο, ακόμα τουρκοκρατημένη. Η διαμονή του εκεί στά 1898 και στά 1899 παίζει στην έπιστημονική του εξέλιξη άποφασιστικό ρόλο. Είχε πάρει μαζί του μηχανήματα φωνοληψίας, κ' έτσι μπόρεσε ν' άποτυπώσει σε κέρινους κυλίνδρους παραμύθια και δημοτικά τραγούδια. Στά 1903 κυκλοφόρησε η μουσική συλλογή του: «*Τραγούδια της Χίου*», με τη μεταγραφή του Le Flem από τους κυλίνδρους στο πεντάγραμμο. Η συλλογή αυτή έγινε πολύ γνωστή στη Γαλλία και στην Εύρώπη και διαφημίστηκε ακόμα περισσότερο όταν ο Ραβέλ έναρμόνισε μερικές από τις μελωδίες της.

Μαζύ με τά μουσικά κείμενα ο Περνώ είχε μαζέψει όλα τά διαλεκτικά στοιχεία που τά είχε ανάγκη για τη διδακτορική του διατριβή, που θέμα της ήταν «*Η Φωνητική των Ιδιωμάτων της Χίου*» (1907). Ο δεύτερος κι' ο τρίτος τόμος για τό τυπικό και τό συνταχτικό τυπώθηκαν μόνο στά 1943 και τώρα μόλις, μετά τό θάνατό του, κυκλοφόρησαν. Η «*Ακαδημία Έπιγραφών και Γραμμάτων*» τίμησε τη διατριβή του Περνώ με τό βραβείο de Chénier.

Η διδακτορική διατριβή στη Γαλλία έχει για προορισμό ν' άποδείξει πως κατέχει την έπιστημονική μέθοδο έργασίας. Δεν άπαιτούν να ξεδέψης χρόνια πολλά για να τη γράψης. Άλλά η παράδοση, η φιλοτιμία και η φιλοδοξία, ο σεβασμός για καθετί τό καλοδουλεμένο, και τό μεράκι της δουλειάς, έξηγούν γιατί μερικές διατριβές γίνονται σωστά μνημεία. Ο καλός έπιστήμονας άποζητάει να στέκεται τό βιβλίο του και μετά από είκοσι χρόνια χωρίς να μπορη κανείς ν' αλλάξει τά συμπεράσματά του.

Τέτοια είναι η διατριβή του Περνώ. Σαράντα χρόνια πέρασαν άφότου δημοσιεύτηκε, κι' όμως τό θέμα που μελέτησε δε θέλει πιά δούλεμα. Έργο πρωτομάστορα.

Ο Έμιλ Λεγκράν στάθηκε για τον Περνώ ένα άξιοθαύμαστο παράδειγμα έπιμονής και πνευματικής ευσυνειδησίας. Πέθανε στά 1906. Ο Περνώ δημοσιεύει τότε τις άνέκδοτες έργασίες του. Στό τέλος του 1906 βγάζει τον Δ' τόμο της «*Ελληνικής Βιβλιογραφίας*» του 15ου και 16ου αιώνα. Στά 1910 συμπληρώνει και τυπώνει την «*Επτανησιακή Βιβλιογραφία*», «*περιγραφή των δημοσιευμάτων των Έπτανησιών και όσων έχουν σχέση μ' αυτά τά νησιά, από τον 15ο αιώνα ως τά 1900*».

1. Μαθαίνουμε ότι ο κ. Πιηρής συμπλήρωσε τό

Στά 1912 ὁ Περνώ διορίζεται καθηγητής τῆς Νεοελληνικῆς Γλώσσας καί Γραμματολογίας στή Σορμπόννη. Ἄλλά ἀπό πότε ἀκριβῶς ἀρχίζει ἡ νεοελληνική γλώσσα; Πότε γράφηκε τὸ πρῶτο νεοελληνικό λογοτεχνικό ἔργο; Περίπλοκη καί δύσκολη ἦταν ἡ δουλειά τοῦ νεοελληνιστῆ. Ξεκίνησε ἀπὸ τὰ Εὐαγγέλια γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἀνάπτυξη τῆς τωρινῆς δημοτικῆς, καί παρουσίασε, μὲ πολλή σοβαρότητα καί χωρίς παραδοξολογία, τὸ κατὰ Μάρκον Εὐαγγέλιο ὡς τὸ πρῶτο λογοτεχνικό κείμενο τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας.

Ἡ διδασκαλία του στή Σορμπόννη τὸν ἀνάγκασε νὰ σκορπιστῇ. Τὸ ἀκροατήριό του ζητοῦσε νὰ μάθῃ γιὰ τὴ σύγχρονη λογοτεχνία. Στά 1915, 1918, 1921, 1926, δημοσιεύει τὰ μαθήματά του· εἶχε πάρει γιὰ θέματα τὸ Διγενῆ Ἀκρίτα· τὰ Προδρομικά Ποιήματα· τὰ Ἐκατόλογα· τὶς πρῶτες συλλογές λυρικών ποιημάτων, τοὺς Κρητικούς ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη· δύο κρητικά ποιήματα γιὰ τὸν Κάτω Κόσμο· τὴ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ· τὸν Ὁραία Βοσκοπούλα· τὸν Ἐρωτόκριτο, τὸν Κάλβο· τὸ Λασκαράτο· τὴ σημερινὴ Ἑλλάδα μέσα στοὺς ποιητές τῆς τὸν Κωστὴ Παλαμά.

Περισσότερο ὅμως τὸν τραβᾷ ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα παρά ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ. Αἰσθάνεται πῶς πολλὰ καί σημαντικὰ θέμα-

βαρυσήμαντο ἔργο αὐτό. Τὸ Γαλλικὸ Ἰνστιτούτο Ἀθηνῶν θεωρεῖ τιμὴ καὶ χρέος του νὰ τυπώσῃ τὸ Συμπλήρωμα τῆς Ἑπτανησιακῆς Βιβλιογραφίας τοῦ Λευκράν καὶ τοῦ Περνώ.

τα διαλεκτολογίας μένουν ἀμελέτητα. Τὰ τσακωνικά, ποὺ τὸν ἐνδιέφεραν νέον ἀκόμα, εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ περίεργα. Στά 1917 δημοσιεύει στήν Ἐπιθεώρηση τῆς Φωνητικῆς, τὶς σημειώσεις του γι' αὐτὴ τὴ διάλεκτο. Στά 1932 καλεῖ στὸ Παρίσι ἓνα νέο τότε φοιτητὴ ἀπὸ τὸ Λεωνίδι, σήμερα καθηγητὴ τῆς Μέσης Παιδείας, τὸν κ. Α. Κωστάκη, ἐργάζεται μαζὺ του καὶ στά 1934 τυπώνει τὴ σπουδαία του «Ἐισαγωγή στὴ μελέτη τῆς τσακωνικῆς διαλέκτου». Τὴν ἐργασία αὐτὴ τὴν εἶπε Ἐισαγωγή, γιὰτὶ νόμιζε πῶς δὲν μπορεῖ νὰ βγάλῃ κανεὶς ὀριστικὰ συμπεράσματα γιὰ τὰ Τσακωνικά πρὶν νὰ μελετηθοῦν οἱ διάλεκτοι τῆς Μικρασίας.

Ὁ Περνώ φρονοῦσε πῶς οἱ πρόσφυγες τῆς Μικρασίας μποροῦσαν νὰ δώσουν ἀφορμὴ σὲ πολυάριθμες διαλεκτολογικὲς μελέτες. Στά 1930 ἦρθε στήν Ἀθήνα μὲ δύο μηχανικούς τοῦ Οἴκου Πατέ καὶ παρακολούθησε τὴ φωνοληψία πολλῶν ἐκατοντάδων δημοτικῶν τραγουδιῶν, προπάντων ἀπὸ τὴ Μικρασία καὶ ἀπὸ τὰ μέρη τοῦ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ. Ἡ φωνοληψία προετοιμάστηκε ἀπὸ τὴν Κυρία Μέλπω Μερλιέ. Μαζὺ μὲ τὰ τραγούδια ὁ Περνώ ζητάει νὰ φωνογραφηθοῦν καὶ διαλεκτικὰ κείμενα. Ἀκοῦει μὲ προσοχὴ Καππαδόκες, Ποντίους, Δωδεκανήσιους καὶ Τσακωνες. Τὸ ὄνειρό του εἶναι νὰ γίνῃ ὁ γλωσσολογικὸς Ἀτλας τῆς Ἑλλάδας. Ἀναπτύσσει τὶς ἰδέες του στὸν Ἀναγνωστόπουλο καὶ στοὺς Ἑλληνες φίλους του. Προσφέρει ὅλη του τὴν πείρα κι' ὄλον του

Ὁ Περνώ στὴ βιβλιοθήκη του, τὸ 1923.

τόν καιρό. Προτείνει να ετοιμασθή μια ομάδα από Έλληνες διαλεκτολόγους. Η διαλεκτολογία, όπως και η αρχαιολογία, είναι πολύτιμος βοηθός της Ιστορίας. Τα γλωσσολογικά φαινόμενα, εκτός από τη δική τους ύπαρξη, έχουν και κοινωνική ζωή. Ταξιθεύουν. Εκεί που κανένα ιστορικό κείμενο δεν μπορεί να υποδείξει μια φυλετική αποδημία, ο γλωσσολόγος μπορεί και την ανακαλύπτει, την επιβεβαιώνει και κάποτε, ορίζει και τη χρονολογία της.

Ο Περνώ δεν είχε ούτε τον καιρό, ούτε τη δύναμη, ούτε τα μέσα να αρχίσει το γλωσσολογικό «Ατλαντά» της Ελλάδας. Ο Αναγνωστόπουλος, που είχε την καλή διάθεση, πέθανε πρόωρα. Ας τον αρχίσουν γρήγορα οι νέοι γλωσσολόγοι. Αυτός ο άτλας, πολύπλοκη και δύσκολη δουλειά, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Θα σημειώνει τις διαλεκτολογικές ζώνες των προσφύγων, που έχουν τόση σημασία για τη Θράκη και τη Μακεδονία, θα ξεδιάλυσε τις ζώνες των αυτόχθονων κατοίκων και θα επέτρεπε, στο μέλλον, να περάσει κανείς από την περιγραφική εργασία στην εθνογραφική και στην ιστορική. Στην ελληνική θάλασσα του Αιγαίου άμπατις και παλίρροια είναι οι ελληνικοί πληθυσμοί που πηγαινοέρχονται από χιλιετηρίδες. Περιφέρειες ολόκληρες άδειασαν, κ' ύστερα ξαναγέμισαν από Έλληνες, ενώ ορισμένα μέρη, για ποικίλους και διαφορετικούς λόγους, ξμειναν, σαν άπρόσιτες κορυφές, πάνω από τον αποδημητικό σάλο των ανθρώπινων κυμάτων.

Ο Περνώ νόμιζε, στα 1934, πως στη Μικρασία και στη Νότιο Ιταλία μπορούσαν να βρεθούν γλωσσολογικά φαινόμενα όμοια με της μεσαιωνικής τσακωνικής διαλέκτου. Γι' αυτό δέ θεωρούσε σαν οριστικές τις εξηγήσεις που πρότεινε στην Εισαγωγή του. Και προσθέτει με μετριοφροσύνη: «Οι άτομικές παραπλανήσεις, όσο ακριβά κι' αν τις πληρώνουμε, επιτρέπουν να φτάσουμε σε μια ομαδική αλήθεια».

Από τις εργασίες του, αυτές που έχουν απόλυτη σιγουριά είναι οι φωνητικές περιγραφές του. Ο Περνώ είχε αυτή φωνητικού. Και ήξερε θαυμάσια να χρησιμοποιήσει τα φωνοληπτικά μηχανήματα, τον τεχνητό ούρανισκο, τους φωνοληπτικούς κυλίνδρους, τους δίσκους. Ήξερε να διαβάσει τα κυματοειδή σημεία των φωνοληψιών, αξίος μαθητής και συνεχιστής του Άββα Ρουσελώ, ¹ του εξαιρετικού εκείνου μικροκαμωμένου ανθρώπου, με το γλυκό μειδίαμα και με τη λεπτή, επαρχιακή φωνή. Αυτόν διάλεξε το Κολλέγιο της Γαλλίας για καθηγητή της πειραματικής φωνητικής, κι' αυτόν ήρθαν ν' ακούσουν

οι μεγαλύτεροι γλωσσολόγοι της Εύρωπης.

Στα 1925, όταν η Σορμπόννη χρειάστηκε ειδικό για να διευθύνει το Ίνστιτούτο της Φωνητικής, μετά το θάνατο του Ροίτοτ, ο Βρυνοτ, κοσμήτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής, ο θαυμάσιος ιστορικός της γαλλικής γλώσσας, που είχε ο ίδιος ιδρύσει στο Πανεπιστήμιο των Παρισίων τα «Αρχεία του Λόγου», παρεκάλεσε τον Περνώ να δεχθή αυτή τη θέση, παράλληλα με το Νεοελληνικό Ίνστιτούτο. Ο Περνώ, απaráμιλλος έμψυχωτής, αγόρασε ένα δημοτικό σχολείο, το έπισκεύασε και προμηθεύτηκε όλα τα μηχανήματα για την πρακτική και επιστημονική μελέτη της Φωνητικής. Με σπουδαίες φωνοληψίες στη Ρουμανία (1928, με 150 δίσκους), στην Τσεχοσλοβακία (1929, με 200 δίσκους), και στην Ελλάδα (1930, με 222 δίσκους), εκτός από τις γαλλικές του φωνοληψίες, πλούτισε σημαντικά τα «Αρχεία του Λόγου». Σε διάστημα ολίγων χρόνων χιλιάδες ξένοι φοιτητές ήρθαν απ' όλα τα μέρη του κόσμου για να μνησθούν στη γαλλική φθγγολογία, αλλά και στη χρήση της φωνητικής γραφής και στη μελέτη της φθγγολογίας των δικών τους γλωσσών.

Η Σορμπόννη, εύγνωμονώντας για την ποικίλη και πλούσια δράση του Περνώ, αποφάσισε στα 1931 ν' αναδείξει σε τακτική έδρα το μάθημα της νεοελληνικής, που από τότε έγινε έδρα της μετακλασσικής και σύγχρονης ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας.

II. Ο ΕΡΜΗΝΕΥΤΗΣ ΤΩΝ ΕΥΑΓΓΕΛΙΩΝ

Ο Περνώ είναι ήδη 61 έτων. Έμεινε πολύ νέος. Είναι χρόνια που τον τραβάει η γλώσσα της Καινής Διαθήκης. Θέλει να ποδείξει πως τα κείμενα αυτά σκεπάζουν διάφορα γλωσσικά στρώματα. Θρησκευτικά ανεξάρτητος, νεοελληνιστής που κατέχει την Ιστορία της ελληνικής γλώσσας σε όλη της την έκταση, είναι ο μόνος που θα μπορούσε να φέρει σε πέρας τις δύσκολες και από τη φύση τους τόσο λεπτές αυτές έρευνες.

Τα ευαγγέλια, στη σημερινή τους έκδοχή, δεν ικανοποιούν το γλωσσικό του αίσθημα. Από τα 1922 άρχισε να δημοσιεύει τις παρατηρήσεις και τις σκέψεις του για αυτό το ζήτημα. Τυπώνει πρώτα ένα άρθρο με τίτλο: *Μερικὲς λανθασμέναις ἑρμηνείαις ἐπὶ τῇ μετάφρασιν τῶν «Εὐαγγελίων»*· κατόπι, σύντομα σημειώματα για το *εὐθὺς* και όμοιες λέξεις, για το *καὶ ἐγένετο*, κ.τ.λ. Στα 1925 παρουσιάζει μια έκλογή κειμένων από τα Ευαγγέλια, με μετάφραση και σχόλια ¹. Στα 1927, δημοσιεύει μια σημαντική συλλογή από διάφορα άρθρα με τίτλο: *Μελέταις γιὰ τὴν γλῶσσαν τῶν Εὐαγγελίων*. Εκτός από την Καινή Διαθήκη, γράφει άρθρα για τα ελληνικά των Έβδομήκοντα (1930), της Αιγύπτου και των Παπύρων (1931).

1. Με τη συνεργασία του Περνώ ο άββας Ρουσελώ έκδίδει την «Επιθεώρηση της Φωνητικής», από τα 1911 ως τα 1914. Ο Περνώ την ξαναεκδίδει για δύο χρόνια, 1928—1930, όταν διορίστηκε διευθυντής του Ίνστιτούτου της Φωνητικής.

1. Παρίσι, έκδ. Belles—Lettres.

Στά 1934 τυπώνει τρία ἄρθρα: *Φιλολογικὲς Σκέψεις γιὰ τὰ «Εὐαγγέλια»*¹, *Παραδοξολογίες γιὰ τὰ Εὐαγγέλια*², *Ἡ κριτικὴ τῶν κειμένων τῶν Εὐαγγελίων*³.

Στὶς παραμονές τοῦ πολέμου ἔβγαλε ἓνα πολυσέλιδο καὶ βαρυσήμαντο ἔργο, ὅπου εἶχε ἐφαρμόσει στὸ κείμενο μερικῶν περικοπῶν ἀπὸ τὰ τρία πρῶτα Εὐαγγέλια, τὴν καινούρια του ἐρευνητικὴ μέθοδο, ποὺ τὴν ἐξηγεῖ στὶς 76 σελίδες τῆς Εἰσαγωγῆς του⁴.

Γίνεται ὁ πόλεμος. Ὁ Περνώ ἐγκαταλείπει τὶς ἐργασίες του. Βρίσκεται τότε στὸ Τορτερὸν, χωριουδάκι τοῦ νομοῦ τοῦ Cher, κοντὰ στὴν πόλη Nevers, ὅπου, συνταξιούχος, εἶχε ἀποτραβηχθῆ. Ὁ δάσκαλος τοῦ Τορτερὸν ἐπιστρατεύεται. Ὁ ὁμότιμος καθηγητὴς τῆς Σορμπόννης παρακαλεῖ τὸν τότε Ὑπουργὸ τῆς Παιδείας, τὸν ἀείμνηστο Jean Zay, νὰ τοῦ δώσῃ τὴν ἀδεια νὰ διδάσκῃ στὰ παιδιὰ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου. Ἰούνιος 1940. Ἡ στρατιωτικὴ ἡττα. Οἱ Γερμανοὶ προχωροῦν. Ὁ Περνώ παίρνει μαζὺ του τὰ ἐγγόνια του, ποὺ ὁ πατέρας τους εἶναι ἐπιστρατευμένος, καὶ φεύγει μακριὰ ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς μάχης. Ὅταν στὰ 1941 ἐπιστρέψῃ στὸ κτῆμα του, θὰ βρῆ τὸ σπίτι του λεηλατημένο ἀπὸ τοὺς ναζιῆδες. Ἐκλεψαν πολλὰ καὶ πολύτιμα βιβλία του· ἔκαψαν τὸν χειρόγραφο Γ' τόμο τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας τοῦ 18ου αἰῶνα, τὸ 12ο καὶ τελευταῖο τόμο τοῦ μεγάλου ἔργου ποὺ ὁ Λεγκράν ἀρχισε στὰ 1885.

Ὁ Περνώ, τσακισμένος, δὲν ἔχει καρδιά νὰ ξαναμαζέψῃ τὸ ὑλικὸ καὶ νὰ τὸν ξαναγράψῃ. Ἡ Καινὴ Διαθήκη τὸν συνεπαίρνει. Δημοσιεύει στὸ Ἄμστερνταμ—εἶναι καὶ τρόπος νὰ δείξῃ στοὺς φίλους του τῶν Κάτω Χωρῶν τὴν ἀδιάρρηκτὴ του ἀγάπη—στὸ περιοδικὸ τῆς Ὀλλανδικῆς Ἀκαδημίας, ἓνα ἄρθρο 52 σελίδων, ἀπὸ τὰ καλύτερά του *«Ἡ Παραμόρφωση τῶν Εὐαγγελίων»*.

Τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1944, μοῦ δείχνει καὶ μοῦ διαβάζει σημαντικὰ κεφάλαια ἀπὸ ἓνα νέο βιβλίο του γιὰ τὴ γλῶσσα τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου. Μόλις τελείωσε τὶς διορθώσεις τῆς γαλλικῆς του μετάφρασης τῶν Εὐαγγελίων, ποὺ τὴν ἐκδίδει ὁ λογοτεχνικὸς οἶκος N. R. F. Ἡ μετάφραση συνοδεύεται μὲ 75 σελίδες παρατηρήσεις, ἐξηγήσεις καὶ σημειώσεις⁵.

Ποιές εἶναι οἱ ἰδέες, ποιά ἦταν ἡ νέα μέθοδος τοῦ Περνώ; Θὰ προσπαθῆσω τώρα νὰ τὸ ἐκθέσω ὅσο μporέσω συντομώτερα.

Πέρασε ἀπὸ τὰ νεοελληνικὰ ὁ Περνώ γιὰ νὰ καταλήξῃ στὴ μελέτη τῶν Εὐαγγελίων. Πράγματι τὰ ἑλληνικὰ τους δὲν εἶναι πιά τὰ ἀρχαῖα. Ἄν τὸ τυπικὸ τους εἶναι περισσότερο ἀρχαῖο παρὰ τωρινό, τὸ συνταχτικὸ, τὸ πνευμά τους προαναγγέλλουν τὴ σημερινὴ γλῶσσα. Εἶναι ἀπορίας ἀξιο πὼς ἡ καθομιλουμένη γλῶσσα στὴν ἐποχὴ τοῦ Λουκιανοῦ ἦταν κίολας τόσο νεωτερίζουσα. Τὰ Εὐαγγέλια παρουσιάζουν γιὰ μᾶς ἓνα πλεονέκτημα ποὺ δὲν τὸ ἔχουν οἱ πάπυροι. Ὅταν εἶναι γραμμένοι στὴν τότε δημοτικὴ, τὰ κείμενά τους εἶναι πολὺ σύντομα, καὶ προέρχονται ἀπὸ ἀνθρώπους χωρὶς πολλὰς γνώσεις. Ἐνῆπιτο, ἡ Καινὴ Διαθήκη μᾶς προσφέρει μακριὰ κείμενα, πολύτιμα γιὰ τὴ μελέτη τῆς γλῶσσας καὶ τοῦ ὕφους τους.

Ἀλλὰ ἡ μελέτη τῶν Εὐαγγελίων προσκρούει σ' ἓνα δυσκολοπέραστο ἐμπόδιο, τὸν ἱερό καὶ θρησκευτικὸ χαρακτήρα τους.

Στὴν Ἑλλάδα, ἀν καὶ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τὴ διακρίνει ἓνα ἐλεύθερο καὶ ἀνεκτικὸ πνεῦμα, θὰ ἦταν ἀκόμα ἀδύνατο, μοῦ φαίνεται, νὰ γίνουν ἐργασίες ὅπως τοῦ Περνώ. Ἄς θυμηθοῦμε τὰ Εὐαγγελικὰ, στὰ 1901, τὴ «δίκη τῶν τόνων», στὰ 1942, καὶ τὴ δίκη—ποὺ ἄλλωστε τελείωσε μὲ τὴν ἀπαλλαγὴ τοῦ κατηγορούμενου—ἐναντίον τοῦ Ἑλληνα μεταφραστῆ στὴ δημοτικὴ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου, στὰ 1945—1946.

Ὁ Περνώ, ποὺ ἦταν διαμαρτυρούμενος, δὲν αἰσθάνονταν δισταγμὸ νὰ περικόψῃ τὰ κείμενα, ἀφοῦ σκοπὸς του ἦτανε ν' ἀποκαλύψῃ περισσότερὴ ἀλήθεια τόσο στὴ γλῶσσα ὅσο καὶ στὴν ἐρμηνεία τῶν χριστιανικῶν κειμένων. Δείχνει τὴν ἴδια τόλμη στὶς *«Ἐρευνες γιὰ τὸ πρωτότυπο κείμενο τῶν Εὐαγγελίων»* ὅταν τυπώνει τὸ κείμενο χωρὶς πνεύματα καὶ μ' ἓνα μόνον τόνο. Δὲν προκάλεσε ἡ πρωτοβουλία αὐτὴ καμμιὰ κατάπληξη στοὺς Ἑλληνιστές, καὶ τοὺς φάνηκε μάλιστα ἀπόλυτα δικαιολογημένη μετὰ τὴν αὐστηρὴ ἐπιστημονικὴ ἐξήγηση ποὺ τοὺς ἔδινε ὁ Περνώ στὸν πρόλογό του.

Ὅ,τι εἶπα παραπάνω τὸ θεώρησα χρησιμο γιὰ νὰ δείξω τὸ ἥρεμο πάθος τοῦ δασκάλου μου καὶ τὴν ἀπόλυτὴ του ἐλευθερία σκέψης στὶς εὐαγγελιακὲς του μελέτες.

Εἶμαι βαθειὰ πεπεισμένος πὼς θὰ σημειώσουν ἐποχὴ στὴν ἱστορία τῆς ἔρευνας τῶν χριστιανικῶν κειμένων, καὶ πὼς θὰ ρίξουν ἀπλετο φῶς στὴ γένεση τοῦ χριστιανισμοῦ.

Μετὰ τὶς σημαντικὲς ἐργασίες τοῦ 19ου αἰῶνα ποὺ οἱ περισσότερες ἀπ' αὐτὰς ὀφείλονται σὲ Γερμανοὺς ἐπιστήμονες, διαμαρτυρούμενους κι αὐτοὺς, παρατηρεῖται κάποιον σταμάτημα στὶς σπουδὲς γιὰ τὴν Καινὴ Διαθήκη. Εἶχαν ἀναλύσει τὰ Εὐαγγέλια ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν ἰδεῶν καὶ τῆς σύνθεσης τοῦ κειμένου. Εἶχαν παρατηρήσει ἐσωτερικὲς ἀντινομίες μεταξὺ τῶν τεσσάρων Εὐαγγελίων, μεταξὺ τῶν Συνοπτικῶν, ἀλλὰ καὶ μέσα

1. Βιβλικὴ διαμαρτυρούμενη Ἐταιρεία τῶν Παρισίων (1934, σελ. 17—28).

2. Χρονικὰ τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Παρισίων (1934, σελ. 124—142).

3. Ἐπιθεώρηση τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκειῶν (1914, σελ. 155—206).

4. Ἐρευνες γιὰ τὸ πρωτότυπο κείμενο τῶν Εὐαγγελίων, (Παρίσι, Les Belles-Lettres 1918, in—8, 110 σελ.).

5. Τὰ Τέσσερα Εὐαγγέλια, νέα μετάφραση μὲ σχόλια, Παρίσι, ἔκδ. Gallimard, 1943.

σέ κάθε Εὐαγγέλιο. Ἀπό τις ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα οἱ θαυμάσιες ἐργασίες τοῦ Cypont για τὸ Μίθρα καὶ τὶς ἀνατολικὲς θρησκείες μέσα στὴ ρωμαϊκὴ Εἰδωλολατρεία, τοῦ Frazer για τὰ ἀνατολίτικα θρησκευτά, ἀνοιξαν νέους ὁρίζοντες. Ἀπὸ τότε μποροῦν καὶ μιλοῦν, σχετικὰ μὲ ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ σημεῖα τοῦ χριστιανισμοῦ, για ἐπιδράσεις, για συμπτώσεις ἢ για θρησκευτικὸ συγκερασμὸ (syncretisme). Μελετοῦν τὸ ἐνδεχόμενο σχέσεων μεταξὺ τῶν ἀρχαίων μυστηρίων καὶ τοῦ χριστιανικοῦ μυστηρίου, μεταξὺ τοῦ ὀρθισμοῦ καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ.

Ὁ Περνώ ἀπέφυγε αὐτὸ τὸ δρόμο. Οἱ ἱστορικοὶ τῶν θρησκείων μποροῦν εὐκολὰ νὰ κατηγορήσουν τοὺς ἑλληνοιστὲς καὶ τοὺς νεοελληνοιστὲς για ἑλλειψὴ εἰδικότητος καὶ ἐνημερότητας· ὁ Περνώ μποροῦσε νὰ τοὺς κατηγορήσει πὼς αὐτοὶ δὲν ἦταν ἑλληνοιστὲς καὶ λιγώτερο ἀκόμη νεοελληνοιστὲς, καὶ πὼς τοὺς λείπει ἀπόλυτα τὸ αἶσθημα τῆς γλώσσας, ἀπαραίτητο ἐφόδιο για τὸ μελετητὴ τῶν εὐαγγελιακῶν κειμένων. Ὁ Περνώ εἶχε τὴν προσωπικὴ του θεωρία. Τὴ συνοψίζω.

Ἔργαζόμαστε — ἔλεγε καὶ ἔγραφε συχνὰ στὰ ἀρθρα του — μὲ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Tischendorf, τοῦ Wescott-Horst, τοῦ Soden, πού οἱ κριτικὲς τους παραπομπὲς (apparats critiques) εἶναι ἐντυπωσιακὲς· ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶναι πὼς δὲν εἶναι ὁ καθαυτὸς Μάρκος, ὁ Ματθαῖος, ὁ Λουκάς, ὁ Ἰωάννης, πού διαβάζουμε, ἀλλὰ ὁ Tischendorf-Μάρκος, ὁ Tischendorf-Ματθαῖος, ὁ Tischendorf-Λουκάς, ὁ Tischendorf-Ἰωάννης... Μόλις δημοσιεύτηκαν οἱ πάπυροι τῶν Chester-Beatty, εἶδαμε πὼς δὲν ξέρομε τί ἦταν τὰ γνήσια εὐαγγελιακὰ κείμενα, πρὶν νὰ κωδικοποιηθοῦν καὶ νὰ καθιερωθοῦν ἀπὸ τὸν περίφημο Κανόνα τῆς Ἐκκλησίας.

Συνεπὼς ἡ πρώτη δουλειὰ πού πρέπει νὰ γίνῃ εἶναι ν' ἀνακαλύψουμε κάτω ἀπὸ τὸ καθιερωμένο κείμενο, μέσα στὶς χιλιάδες ἑλληνικὰ καὶ παλαιο-λατινικὰ χειρόγραφα, ἐκδομένα καὶ ἀνέκδοτα, τὴν πρώτη μορφή τῶν Εὐαγγελίων. Φιλολογικὴ ἐργασία πρῶτ' ἀπ' ὅλα για τὴν ὁποία ὁ Περνώ ἔδωσε μιὰ μέθοδο, πού διαφέρει ἀρκετὰ ἀπὸ τὶς μεθόδους τῆς κλασσικῆς φιλολογίας.

Ἄν εἶναι σωστὴ ἡ θεωρία τοῦ Περνώ, βλέπομε πόσο ἀσταθεὶς μπορεῖ νὰ εἶναι οἱ ἐκδοχὲς πού δόθηκαν ὡς τώρα για τὴν ἀκριβῆ σκέψη τῶν Εὐαγγελιστῶν. Ἄλλὰ καὶ πόσο ἀχάριστη δουλειὰ. Γιατί πρόκειται νὰ ἀνακαλυφθοῦν ὅλες οἱ «ραφές», ὅλες οἱ προσθήκες, ὅλες οἱ «ἐναρμονίσεις», ὅλες οἱ μεταβολὲς πού, πρὶν ἀπὸ τοὺς γραφεῖς, ἔφεραν στὸ πρωτότυπο οἱ ἀλλεπάλληλοι συγγραφεῖς τῶν ἱερῶν ἐκείνων κειμένων, μὲ μιὰ ἐπιτηδειότητα πού τὴν αἰξαινε ἢ πίστη, καὶ συχνὰ καὶ ἡ καλὴ πίστη.

Τὰ πρῶτα ἀποτελέσματα τοῦ Περνώ δὲν ἀποκλείουν ἀναγκαστικὰ τὰ συμπεράσματα ἐπιστημόνων μὴ ἑλληνοιστῶν, πού μελέτη-

σαν μὲ ἄλλες μεθόδους τὴ σύνθεση τῶν κειμένων. Ἄλλ' ὁ ἰσχυρισμὸς πού πηγάζει ἀπὸ τὸ λογοτεχνικὸ συλλογισμὸ παίρνει πολὺ μεγαλύτερη ἀξία δταν ἕνας γλωσσολόγος ἢ, ἄς τὸ ποῦμε καθαρά, ἕνας γλωσσολόγος καὶ νεοελληνοιστῆς τοῦ δίνει ἕνα ἀποφασιστικὸ ἐπιστήριγμα.

Ἄν προσθέσωμε πὼς πολὺ συχνὰ, συχνότερα μάλιστα ἀπ' ὅ,τι θὰ νόμιζε κανεὶς, μεταφράστηκαν, σχεδὸν 2000 χρόνια ἀπὸ τότε πού γράφηκαν τὰ κείμενα, πολλὰ χωρία καὶ ὅροι χωρὶς νὰ τοὺς δοθῆ ἡ σωστὴ τους ἔννοια — ἡ λατινικὴ μετάφραση εἶναι περισσότερο μεταγραφή παρὰ ἐρμηνεία — βλέπομε πόση ἐργασία πρέπει νὰ γίνῃ για νὰ μάθωμε μὲ ἀκρίβεια τὴν πρωτότυπη καὶ γνήσια μορφή τῶν Εὐαγγελίων καὶ για νὰ καταλάβωμε ἀπόλυτα τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ σημασία τους.

Ὁ Περνώ πέθανε χωρὶς νὰ τελειώσῃ τὶς ἐργασίες πού εἶχε ἀρχίσει μὲ τόσο ἐξαιρετικὴ ἐπιτυχία ἀπὸ τὰ 1922. Εἴκοσι ὀλόκληρα χρόνια μελέτησε τὰ Εὐαγγέλια, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ κατὰ Μάρκον. Για τὰ Συνοπτικὰ Εὐαγγέλια βρίσκομε τὴ σκέψη τοῦ Περνώ στὶς «Ἐρευνες για τὸ πρωτότυπο τῶν Εὐαγγελίων» (Παρίσι, 1938). Ἡ μετάφρασή του τῶν «Τεσσάρων Εὐαγγελίων» (Παρίσι, 1943), πού ἀκολουθεῖ πολὺ πιστὰ τὸ κείμενο, ἀποδίδει μ' ἐξαιρετικὴ πρωτοτυπία τὶς διαφορὲς του. Ἀναγνωρίζεις τὴ σκέψη τοῦ Περνώ για τὴ γλώσσα καὶ τὸ ὄφος τῶν τεσσάρων Εὐαγγελίων. Δὲν κόβει ὅμως τὰ κείμενα ὁ σοφὸς ἐρμηνευτὴς ὅπως τὸ προέλεγε στὶς «Ἐρευνες». Ὁ λόγος εἶναι πού ἤθελε νὰ δημιουργήσῃ στὸν ἀναγνώστη του τὶς ἐκπλήξεις πού ἔφερνε στὸν ἴδιο τὸ ἑλληνικὸ κείμενο, καὶ νὰ τὸν κἀνῃ νὰ σκεφθῆ τὴν κριτικὴ ἐργασία πού θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ.

Στὶς ἀρχές τοῦ 1942 τοῦ εἶχα στείλει τὴ μετάφρασή μου τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου, ὅπου εἶχα μεταχειριστῆ διαφοροτικὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα για νὰ ὑπογραμμίσω τὶς λέξεις, τοὺς στίχους, τὰ χωρία, καὶ μάλιστα τὰ κεφάλαια πού μοῦ φαίνεται πὼς προέρχονται ἀπὸ διαφοροτικούς συγγραφεῖς. Πολὺ συχνὰ, χωρὶς νὰ εἶχαμε συνεννοηθεῖ, εἴμασταν σύμφωνοι. Μοῦ τὸ εἶπε τότε καὶ τὸ εἶδα καὶ στὴ μετάφρασή του.

Στὴ μετάφρασή του τῶν τεσσάρων Εὐαγγελίων ὁ Περνώ δίνει για πρώτη φορά τὴ θεωρία του για τὸ Τέταρτο Εὐαγγέλιο. Δὲ συμμερίζομαι ἐντελῶς τὶς γνώμες του. Τὸ ἐξηγῶ ἐκτενῶς σὲ μιὰ δίτομη μελέτη πού ἐλπίζω νὰ τυπωθῆ σὲ λίγο. Κατὰ τὸν Περνώ τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο εἶναι μιὰ λειτουργία (liturgie). «Διαβάζουνταν δυνατὰ τὰ διηγηματικὰ μέρη, δηλαδὴ αὐτὰ πού περιεῖχαν τὸ καθαυτὸ κείμενο, ἢ ὅσο ἀπ' αὐτὸ εἶχε διατηρηθεῖ. Μερικοὶ «λειτουργοὶ» ἔψαλλαν τὰ πρόσθετα μέρη» («les ajoutés»). Ἴσως οἱ λειτουργοὶ νὰ σχηματίζαν ὁμάδες. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐξηγήσῃ μερικὲς ἐπαναλήψεις καὶ πρόσθετες φράσεις πού τὸ συντακτικὸ τους

σὲ ξενίζει κι' ἀποκλείει ὅπωςδήποτε νὰ εἶναι γνήσιο τὸ σύνολο». Ὁ Περνώ τελειώνει τὴν εἰσαγωγή του ὡς ἑξῆς: «Εἶναι πιθανὸ νὰ προϋπῆρξε μιὰ ἀραμαϊκὴ λειτουργία».

Δὲ χωρεῖ ἀμφιβολία πῶς τὰ Εὐαγγέλια πέρασαν γρήγορα στὴ λειτουργία, ἀλλὰ δὲ συμφωνῶ πῶς οἱ ἐπαναλήψεις καὶ οἱ πρόσθετες φράσεις προέρχουνταν ἀπὸ τὴν ψαλμωδία τῶν λειτουργῶν.

Εἶναι βέβαια πολὺ δύσκολο νὰ προτείνῃ κανεὶς γιὰ τὰ Εὐαγγέλια μιὰ γενικὴ θεωρία, ποὺ νὰ ἰσχύη καὶ γιὰ τὸ σύνολο τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ γιὰ κάθε κείμενο χωριστά. Τὴ δική μου θεωρία τὴν εἶχα ὑποβάλλει στὸ δάσκαλό μου τὴν ἡμέρα πρὶν πεθάνῃ. Ἄν μποροῦσε νὰ ζῆσθ' ἀκόμα μερικὰ χρόνια, ἴσως θὰ εἶχε δεχθῆ ὅλα μου τὰ συμπεράσματα. Τ' ἀναπτύσσω στὶς Μελέτες μου γιὰ τὸ τέταρτο Εὐαγγέλιο. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ τὰ ἐκθέσω ἐδῶ μὲ λίγες λέξεις.

Ἐφαρμόζοντας ὅσα μοῦ δίδαξε ὁ Περνώ συμπεραίνω πῶς ἡ γλῶσσα τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου παρουσιάζει φαινόμενα ποὺ δείχνουν τὴν ἐπέμβαση μερικῶν συγγραφέων στὸ πρωτότυπο. Ἡ γένεση τοῦ ἔργου μοῦ φαίνεται ἡ ἑξῆς:

Στὴν ἀρχὴ ὑπῆρξαν τὰ λόγια, ποὺ εἶχε πεῖ ὁ Ἰησοῦς, ποὺ τὰ θυμοῦνταν οἱ μαθη-

τές του, καὶ ποὺ τὰ μεταβίβασαν σὰν ἱερὸ κείμενο στοὺς ἀκροατές τους.

Ἐπίσης ὑπῆρξε ἡ διήγηση τοῦ θανάτου τοῦ Ἰησοῦ. Ἦταν πρῶτα πολὺ σύντομη· ἔλεγε γιὰ τὴ θεία μεγαλειότητα τοῦ Ἐσταυρωμένου. Πιθανόν εἶναι νὰ προστέθηκε σ' αὐτὰ ἡ διήγηση τῆς ἐξαφάνισης τοῦ σώματός του, ποὺ τὴν ἐξηγοῦσαν στοὺς πιστοὺς μὲ τὴν ἀνάσταση τοῦ Κυρίου.

Τὰ δύο πρωταρχικὰ αὐτὰ κείμενα δὲν ἄργησαν ν' ἀναπτυχθοῦν. Τὰ λόγια χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν ἠθικὴ κατῆχηση. Τὴ διήγηση γιὰ τὸ θάνατο καὶ τὴν ἀνάσταση τὴ συμπλήρωσαν μὲ ἀνέκδοτα γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Ἰησοῦ, γιὰ τὶς γιατρίες του, γιὰ τὰ θαύματά του. Γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὴ φλογερὴ περιέργεια τῶν νεόφυτων, ἀναγκάστηκαν νὰ μιλήσουν καὶ γιὰ τὴν οἰκογένειά του, γιὰ τὴ γέννησή του, γιὰ τὰ παιδιάτικα του χρόνια.

Πολλὲς ὅμως διηγήσεις, εὐαγγέλια κι' αὐτὰ, κυκλοφοροῦσαν γιὰ τὸν Ἰησοῦ στὶς ἐκκλησίες, καὶ ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ προκαλέσουν πλάνες, σύγχυση, αἰρέσεις. Ὁ Παῦλος εἶδε τὸ κακὸ ἀπὸ τοὺς πρώτους καὶ θέλησε νὰ τὸ κόψῃ ριζικά. Στὶς Ἐπιστολές του ὑπέδειξε τὰ ὅσα οὐσιαστικὰ ἦταν ἀπαραίτητο νὰ διδαχθοῦν. Μερικὲς φορές παραγγέλλει «μὴ ἑτεροδιδασκαλεῖν μηδὲ προ-

Et enfin, j'attends toujours la réponse à ma question: Un jour sera-t-il un non candidat à ma succession? Une fondation stable et définitive me semble réalisable, mais si je n'ai de lui aucune réponse ferme, je ne pourrai pas continuer de travailler sans ce sens - et ce sera dommage.

Vous vous souhaitez une année «meilleure» et vous envoies toutes nos affections.

H. Pernot

Γράμμα τοῦ Περνώ, τῆς 13 Ἰανουαρίου 1944, ἀπὸ τὸ Τορτερόν στὸν κ. Ὀκτάβιο Μερλιέ.

σέχειν μύθοις και γενεαλογίαις απεράντοις, αίτινες έκζητήσεις παρέχουσιν μάλλον η οικονομίαν Θεού την έν πίστει»¹. Γι' αυτό τό λόγο τό Τέταρτο Εύαγγέλιο αντικαθιστά τις γενεαλογίες τών τριών πρώτων μέ τη θεωρία του Λόγου. Ο Ίησους, λέγει, υπάρχει από τη δημιουργία του κόσμου. Είναι ο λόγος του Θεού, η έκδήλωση και η θέλησή του, που έπρεπε να γίνει σάρκα για να δώση στους ανθρώπους τη ζωή και τό φώς.

Αλλά τών νεοφυτών η περιέργεια είναι άχόρταγη, και οι Έλληνες δύσκολα πείθονται. Θέλουν αποδείξεις και πάντα καινούριες αποδείξεις. Τότε αρχίζει μία λεπτόλογη εργασία με σκοπό να έναρμονίση τά Εύαγγέλια με τις Γραφές. Ο Ίησους είναι εκείνος που τον προαναγγείλανε οι Προφήτες και η Γραφή, όπως τό δείχνουν οι εκφράσεις: καθώς ειπεν ο προφήτης, η γραφή, καθώς γράπται, κ.τ.λ. Έτσι επαιρναν κύρος οι μαρτυρίες τών Αποστόλων κ' ενισχύεται κι' αυτή άκόμα η μαρτυρία του Βαπτιστή, που στην εποχή του Ίησού, έλεγε: «Καγώ ούκ ήδεν αυτόν, άλλ' ίνα φανερωθῆ τῷ Ισραήλ, διά τουτο ήλθον εγώ έν ύδατι βαπτίζων»².

Κατά τη γνώμη μου τό Τέταρτο Εύαγγέλιο είναι τό Εύαγγέλιο της μαρτυρίας. Τέτοιο που μας παραδόθηκε, είναι, πιο πολύ από λειτουργία, ένα άθροισμα από μαρτυρίες, που βρίσκονται και αντιλογίες, για τό θείο χαρακτήρα του Ίησού Χριστού.

Δέν ξέρομε άκόμα όλες τις «έκζητήσεις», όλες τις αίρέσεις τών πρωτοχριστιανικών χρόνων. Μας πληροφορούν έδω κ' εκεί τά κείμενα της Καινης Διαθήκης πως «έγένοντο πολλοί ψευδοπροφήται, ψευδοχριστοι, ψευδαπόστολοι και ψευδολόγοι». Όταν προστρέχεις στο ύπερφυσικό και στη μαρτυρία τών θαυμάτων, δύσκολα μπορείς ν' αποφύγης την έκμετάλλευσή τους και την άπάτη. Του Σίμωνος του μάγου τό κύρος μεγάλωσε γρήγορα, γιατί μιμούνταν, ίσως με μεγαλύτερο άκόμα ταλέντο, τη θαυματουργική δύναμη του Πέτρου.

Η πρωτοχριστιανική Έκκλησία αναγκάστηκε ν' άμυνθῆ έναντίον τών ψευδοπροφητών, τών θαυματουργών, τών μάγων, που ήταν χιλιάδες στην ειδωλολατρική έλληνο-ασιατικο-ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Πιθανόν είναι να γραφήκανε πολλοί στίχοι, ίσως και όλόκληρα κεφάλαια τών Εύαγγελίων, με περιεχόμενο τη διδασκαλία και τις πράξεις του Ίησού, καθώς και άπόκρυφα λόγια, για να δοθῆ η έντύπωση ότι ο Κύριος είχε ήδη προβλέψει και κατακρίνει τις αίρέσεις, που διαδέχονταν η μία την άλλη.

Πόσες φορές μίλησα με τον Περνώ για αυτά τά προβλήματα που ξεπερνούσαν τά όρια της φιλολογικής και γλωσσικής εργασίας μας, ego longe secundus, για τό κείμενο της Καινης Διαθήκης. Δέν παρηγοριού-

μαι που δέν ώφελήθηκα περισσότερο από τις γνώσεις και την πείρα του Περνώ, καθώς κι' από τό αξιοθαύμαστο του αίσθημα της έλληνικής γλώσσας. Αλλά θα του είμαι πάντα εύγνώμων που μ' έμόησε σε συναρπαστικές σπουδές, όπου η δουλειά, που ποτέ δέν άράζει σε λιμάνι, βρίσκει την ικανοποίησή της σ' ένα καινούριο δραμα της ανθρώπινης θρησκευτικότητας, και στην ηρεμη αναζήτηση του άπόλυτα άληθινού. Μπορούσαμε, οι δύο μας, ο διαμαρτυρόμενος Περνώ κ' εγώ ο γεννημένος καθολικός, να συνοδοιπορήσωμε γαλήνια και να φτάσωμε, χάρη σε προσπάθειες που τις διάκρινε η κοινή μας άπαιτήση πνευματικής εύθύτητας, στα ίδια κύρια συμπεράσματα.

Όταν τό Φεβρουάριο του 1944 τον ξαναείδα, για πρώτη φορά μετά τό 1938, στο Τορτερόν, μίλησαμε για τον πόλεμο, για την Αντίσταση, για τά Εύαγγέλια. Είχα στο νοῦ μου να περάσω στην Αγγλία ή στην Αφρική. Αν ήταν άδύνατο, θαμπαινα στην Αντίσταση. «Τελειώσετε τη διατριβή σας, μου έλεγε συχνά. Κάνετε αυτό που δέν μπορούν να κάνουν οι άλλοι, και αφήστε τους εκείνους να συνεχίσουν τον άγωνά». Διδάσκαλε αγαθέ, ύστερα από λίγο οι ναζήδες έπιαναν, φυλάκιζαν και έστελναν την κόρη σας σ' ένα στρατόπεδο συγκεντρώσεως στη Γερμανία και σείς, έγκαταλείποντας πάλι τις εργασίες σας, παίρνατε στην Αντίσταση τη θέση της Λενίως. Ακολουθήσαμε τον ίδιο δρόμο.

Μου είχε τότε διαβάσει τά τελευταία του κεφάλαια για τό Λουκά, μου άνάπτυξε τις ιδέες του για τις Έπιστολές του Παύλου. Του διάβασα κ' εγώ τρία ή τέσσερα κεφάλαιά μου γραμμένα στο Όριλιάκ. Δέν ξέρω τί έγιναν από τότε τά χειρόγραφα του.

III. Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ

Θα ήθελα τώρα να δώσω μία εικόνα του ανθρώπου, όπως που τον γνώρισα στα τρία του τελευταία χρόνια, όταν μιλούσαμε για θέματα που γύρω τους γύριζε η ζωή μας.

Μύθος ο κάθε λόγος. Πολλές έρμηνείες δέχεται κάθε στοχασμός. Η συνομιλία, σαν ανταλλαγή γνώμων που είναι, πλέκει τη σκέψη του ένός με τη σκέψη του άλλου.

Θα ήθελα κ' έδω να φανώ τόσο πιστός όσο τό προσπάθησα στην άνάλυση τών γραπτών έργων του Περνώ. Μά αισθάνομαι Ιερόσυλος θέλοντας ν' αποδώσω τη σκέψη ένός νεκρού. Τά έπια πτερόεντα τ' άκρωτηριάσεις όταν τους δίνεις μορφή. Και μόνο που διαλέγεις, άδικείς.

Γι' αυτό ως μην κρίνη ο άναγνώστης άπόλυτα η άσστηρά δσα θα γράψω, κι' ως έχει ύπ' όψη του πως ο μαθητής καταλογίζει συχνά στο δάσκαλό του τη δική του άτομική σκέψη. Κι' αν δέν έπιτύχη στην

1. Προς Τιμ. Α', 4. Βλ. και Προς Τίτον, 9.
2. Κατά Ιωάννην.

προσπάθειά του, κι’ αν κάθε προσπάθεια είναι παραμόρφωση, όμως δεν της λείπει η αγάπη.

Τόν αναλογίζομαι στο σταθμό του Νεβέρ, τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1944. Ἐξη χρόνια εἶχαμε νὰ ἰδωθοῦμε. Ὁ Περνῶ ἤξερε μόνο πῶς μὲ εἶχαν «ἀπαγάγει» ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἤξερε πῶς μ’ ἐξορίσανε στὸ Ὁριλλιὰκ τῆς Ὠβέρνης, καὶ πῶς ἡ Μέλπω εἶχε κατορθώσει νὰ ἐρθῆ κοντά μου μετὰ τὸ φοβερό χειμῶνα τοῦ 1941-1942 στὴν Ἀθήνα.

Ὁ Περνῶ ἦταν πολὺ ἀδυνατισμένος ἀλλὰ τὸ πρόσωπό του ἔλαμπε ἀπὸ χαρὰ.

Τὸ Τόρτερν, πού ἀπέχει 15 χλμ. ἀπὸ τὸ Νεβέρ, ἦταν στὴ βόρεια ζώνη, πού ἦταν πλημμυρισμένη ἀπὸ ναζήδες. Ὁ Περνῶ μᾶς εἶχε τότε καλέσει νὰ μείνωμε κοντά του γιὰ νὰ ἐργαστοῦμε μαζὺ γιὰ τὰ Εὐαγγέλια. Ἀλλὰ μὲ κυρίευε τὸ πάθος τῆς Ἀντίστασης. Ἡ Κυρία Περνῶ, καλὴ πάντα καὶ φιλόξενη, μᾶς περίμενε στὸ χωριό, μπροστὰ στὸ ταχυδρομεῖο, στὴ στάση τοῦ λεωφορείου. Ἡ Λενιώ εἶχε φέρει τὸ καρτσάκι τῆς κ’ ἔβαλε μέσα τὶς βαλίτσες μας. Τὸ κτῆμα τοὺς ἀπέιχε ἕνα χιλιόμετρο ἀπὸ κεῖ. Φτάσαμε στὸ σπίτι, στὸ χιονισμένο πάρκο μὲ τὰ μεγάλα δέντρα. Ἡ Λενιώ — ὁ πατέρας τῆς ἀπὸ ἀγάπη γιὰ τὴν Ἑλλάδα τῆς εἶχε δώσει αὐτὸ τὸνομα — εἶχε ὀρκιστεῖ πῶς θὰ ἔσωζε τοὺς γονεῖς τῆς ἀπὸ τὴν πείνα, πού εἶχε καταστρέψει τὴν υγεία τοὺς τὰ τρία προηγούμενα χρόνια. Μόνη τῆς — δὲν τὴ βοήθησε παρὰ ἕνα νέο παιδί γιὰ νὰ ὀργώσει τὸ μεγάλο πάρκο μεταμορφωμένο σὲ χωράφι — καλλιεργούσε τὰ λαχανικά τῆς, ἔσπερνε σιτάρι καὶ καλαμπόκι, μεγάλωνε κόττες καὶ κουνέλια. Στὸ ὑπόστεγο, πού πρὶν χρησίμευε γιὰ τ’ αὐτοκίνητα, γίνονταν μακελλιὸ γιὰ τὰ κρυφὰ σφαζίματα· ἔτσι ἔτρεφε τοὺς γονεῖς τῆς, τὶς οἰκογένειες τῆς ἀδελφῆς τῆς καὶ τῶν φίλων τῆς στὸ Παρίσι, ἀλλὰ καὶ τοὺς «μακί» καὶ τοὺς αὐμμάχους στρατιῶτες πού κρύβονταν στὰ περίχωρα καὶ προσπαθοῦσαν νὰ περάσουν στὴν Ἑλβετία, στὴν Ἰσπανία ἢ νὰ δραπετεύσουν ἀεροπορικῶς στὴν Ἀγγλία. «Κόρη μου, τῆς ἔλεγε ὁ Περνῶ, ἐσὺ θὰ παρασημοφορηθῆς μετὰ τὸν πόλεμο ἂν πρὶν δὲ σὲ τουφεκίσουν οἱ Γερμανοί.»

Ἡ μοῖρα τῆς Λενιώς μὲ τὸ ἑλληνικὸ δόνομα στάθηκε πολὺ τραγικώτερη ἀπ’ ὅ,τι νόμιζε ὁ πατέρας τῆς. Τὴ συνέλαβε ἡ Γκεσταπὸ τὸ Μάη τοῦ 1944, καὶ πέθανε σ’ ἕνα ἀπὸ τὰ χειρότερα στρατόπεδα συγκεντρώσεως τῆς Γερμανίας, στὸ Ράβενσμπρουκ, τὸ Γενάρη τοῦ 1945. Τρεῖς μῆνες μετὰ τὴν εἰδηση αὐτὴ οἱ γιατροὶ δῆλωναν στὸν Περνῶ πῶς εἶχε καρκίνο.

Μετὰ τὸ λιτό, ἀλλὰ ζεστό καὶ νόστιμο φαγητό, γύρω στὸ τραπέζι πού τὸ φώτιζε μιὰ

λάμπα μὲ πετρέλαιο—τὸ ἀπόμερο σίτι τοῦ Περνῶ δὲν εἶχε ἠλεκτρικὸ—μιλήσαμε πολλὲς ὥρες γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Περνῶ εἶχε λατρεῖα γιὰ τὸν ἑλληνικὸ λαό. Ἦθελε ν’ ἀκούσῃ καὶ νὰ μάθῃ ἀπὸ μᾶς ὅ,τι ξέραμε κι’ ὅ,τι εἶχαμε ζήσει. Διηγήθηκα τὰ γεγονότα ἀπὸ τὴν ἱερόσυλη πράξη τῆς 15ης Αὐγούστου 1940 ὡσπου μπῆκαν οἱ Γερμανοὶ στὴν Ἀθήνα· τὸ τελευταῖο μου τηλεφώνημα στὴν Κυρία Δέλτα· τὸ θάνατό τῆς. «Ἄν ἤμουν ἐκεῖ κάτω, ἴσως θὰ τὴν ἔσωζα, διέκοψε ὁ Περνῶ. Μοῦ εἶχε γράψῃ τῆς εἶχα ἀπαντήσει. Ἀλλὰ ποιὸς ξέρει ἂν ἔλαβε ποτὲ τὸ γράμμα μου.»

Εἶπα γιὰ τὸ ἀλβανικὸ ἔπος, μὲ τὶς γυναῖκες πού κουβαλοῦσαν τὰ πολεμοφόδια ὡς τὶς πρῶτες γραμμὲς τοὺς φαντάρους πού ἔκαναν ἔφοδο γιὰ νὰ προμηθευτοῦν τρόφιμα καὶ ὄπλα ἀπὸ τὸν ἐχθρό· τοὺς ὀραματισμοὺς τῶν στρατιωτῶν σὰν ἔβλεπαν στ’ ὄνειρό τους τὴν Παναγία, τὴν Ὀδηγήτρια, πού τοὺς εἔδειχνε πού νὰ ἐπιτεθοῦν· Ἀλλὰ καὶ τὶς διηγήσεις πού κυκλοφοροῦσαν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων, πῶς ἡ Μαντόννα εἶχε πολλὰς φορές φανερωθεῖ στοὺς Ἰταλοὺς στρατιῶτες, θλιμμένη κι’ ἀπειλητικῆ.

—Ὅπως στὴν Ἰλιάδα, γελοῦσε ὁ Περνῶ. Ποιὸς Ὅμηρος θὰ γράψῃ αὐτὸ τὸ ἔπος, πῶς ὄμοιο ἀπ’ ὅ,τι γράφηκε ποτέ!

Τὰ μάτια τῆς Λενιώς ἔλαμπαν. Ἡ Κυρία Περνῶ ἄκουε μὲ τὴν ψυχὴ τῆς. Ὑστερα εἶπα πῶς ἄρχισε ἡ Ἑλληνικὴ Ἀντίσταση ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα πού οἱ Γερμανοὶ μπῆκαν στὴν Ἀθήνα· πῶς ἔβγαλαν οἱ πατριῶτες τὴ ναζιστικὴ σημαία ἀπ’ τὴν Ἀκρόπολη· τέλος τὶς ποικίλες ἐκδηλώσεις τῆς ἀντίστασης ἐνὸς ὀλόκληρου λαοῦ. Εἶπα γιὰ τὴν ἐπίθεση ἐναντῖον τῆς Κρήτης· τὴν ἡρωικὴ στάση τῶν καπετάνιων τοῦ Πειραιᾶ, πού ρίχνανε τὰ καΐκια τοὺς στοὺς ὑφάλους, ἐπίτηδες, γιὰ νὰ πνιγοῦν οἱ Γερμανοὶ εἰσβολεῖς καὶ νὰ προστατευθοῦν ἔτσι τ’ ἀδέλφια τῆς Κρήτης. Εἶπα γιὰ τὶς ἡρωϊκὰς φράσεις καὶ τοὺς ὀμηρικοὺς ἄθλους τῶν Κρητικῶν· τὴν ἀπάντησιν πού ἔδωσε στὸ γιό του ὁ πατέρας τοῦ Κωστάκη, δάσκαλος στὸ Λεωνίδι τῆς Τσακωνιάς: «Ἐκρυψα τὸ ντουφέκι μου. Τῶθαψα. Προτιμῶ νὰ τὸ φάῃ τὸ χῶμα παρὰ νὰ τὸ παράδωσω.»

Ὁ Περνῶ εἶχε τὰ μάτια του στυλωμένα ἀπάνω μας. Δὲ ρωτοῦσε πιά, ἡ ψυχὴ του ἦταν ἐκεῖ κάτω. Ἡ Μέλπω εἶπε κι’ αὐτὴ γιὰ τὴν πείνα στὴν Ἀθήνα καὶ στὰ νησιά, τοὺς νεκροὺς στοὺς δρόμους· τὰ παιδιὰ, τὶς γυναῖκες, τοὺς ἥρωες τοῦ ἀλβανικοῦ μετώπου, τοὺς γέρους καὶ τὶς γριές· τὰ καρτσάκια δπου οἱ γυναῖκες κουβαλοῦσαν τὰ παιδιὰ ἢ τοὺς ἀνδρες στὰ νεκροταφεῖα· τὰ καμιόνια πού τὸ πρῶτ’ ἐπίπεδο μὲ τοὺς νεκροὺς πού τοὺς εἶχαν ἐγκαταλείψει οἱ δικοὶ τοὺς γιὰ νὰ κρατήσουν τὰ δελτία τῶν τροφίμων· καὶ εἶπε γιὰ τὴν εὐγένεια, τὴ μεγαλοψυχία, τὴ σωτικότητα, τὸν πανάρχαιο καὶ βιβλικὸ χριστιανισμὸ μιᾶς φυλῆς πού, χάρη στὸ πνεῦμα

καί στην ψυχή της, διατηρήθηκε δυό χιλιάδες χρόνια γνήσια κι' αύθεντική.

—Είναι πιό ωραίο, πιό μεγαλειώδες, πιό σπαραχτικό απ' ό,τι φανταζόμουν, έλεγε ο Περνώ.

Ήταν άργά. Άλλά προφταίναμε ακόμα νακούσωμε σ' ένα φιλικό σπίτι τό ραδιόφωνο του Λονδίνου. «Πάμε, μου είπε ο δάσκαλος.» Χιόνιζε. Φτάσαμε στο χωριό. «Έδω Λονδίνο...»

Με πήγε στο δάσκαλο, στο δήμαρχο, στο γιατρό, στο διευθυντή του ταχυδρομείου. Τους έλεγε: «Έρχεται από την Ελλάδα. Είδη πράματα αφάνιαστα. Πέστε τους, μου έλεγε, πως οι Ίταλοί κηρύξαν τον πόλεμο, τὰ κατορθώματα των Κρητικών, τους άθλους του ύποβρυχίου «Λάμπρος Κατσώνης». Και πρόσθετε: «Ο ελληνικός λαός πεθαίνει της πείνας. Πρέπει να τον βοηθήσωμε. Όσοι δέν πέθαναν μένουν αδάμαστοι. Παράδειγμα ο ήρωϊσμός τους.»

Πέρασαν γρήγορα οι τρεις-τέσσερις μέρες που μέίναμε στο Τορτερόν.

Μιλήσαμε για δουλειά. Μιλήσαμε για τους Έλληνες. Τότε για πρώτη φορά μου είπε πως θα ήθελε να πεθάνη και να ένταφιασθή στην Ελλάδα. Μου τό ξαναείπε πάλι στα 1945.

—'Ο ελληνικός λαός, τώρα τό ξέρετε καλά, Μερλιέ, όσο κι' εγώ, είναι θαυμάσιος λαός. Μπορεί να φανατισθή, τό είδα στα 1915-1920, αλλά δέν υπάρχει λαός με τόσο άγνό πατριωτισμό. Όπως οι ήρωες του Όμηρου, οι Έλληνες άλληλοβρίζονται με τό χειρότερο και συχνά τό νοστιμότερο τρόπο· γα' αυτούς οι λέξεις προδοσία και προδότης είναι συχνές βρισιές κι' άσήμαντες. Στο βάθος δέν πιστεύουν αυτά που λένε. Δέν ξέρω κανέναν Έλληνα που να μην είναι μεγάλος πατριώτης. Τό ίδιο για τή θρησκεία, ο χειρότερος άπιστος μένει στην ψυχή του άληθινός όρθόδοξος Έλληνας.

Μ' άρεζε ν' άκούω τον Περνώ να μιλή για τους Έλληνες.

Μου διηγήθηκε τή διαμάχη μεταξύ βενιζελικών κι' αντιβενιζελικών, τις άποστολές του στην Ελλάδα στα 1918.

— Αυτό που ήθελα να γράψω, τό είπατε έσεις στην «Επιθεώρηση του Παρισιού» στο άρθρο σας για την Ελλάδα του 1934. Τήν εξήγηση για τήν αντίθεση μεταξύ βενιζελικών κι' αντιβενιζελικών μάς τήν έδωσε ο Θουκυδίδης. Είναι ή αντίθεση μεταξύ δύο ίδιουσυγκρασιών. Η σύγχρονη Ελλάδα είναι και Σπάρτη και Αθήνα. Η μιά δέ σκέπτεται παρά να συντηρήση ό,τι έχει, ή άλλη πάντα προχωρεί, πάντα άνικανοποίητη, πάντα έτοιμη για νέες έξορμήσεις, χωρίς ποτέ ν' άπελπίζεται όταν άποτυχαίνει· μιά όρμη τή σπρώχνει πάντα μπροστά.

Όταν βρίσκονται αντιμέτωπες αυτές οι δύο ίδιουσυγκρασίες, προσέξτε να μη βρεθίητε άναμεταξύ τους. Τότε δέ γνωρίζουν πια φίλους. Θυμηθήτε τό γλωσσικό ζήτημα, όταν

μιλούσαν για ρούβλια, για φυτοφαγία, για άθείσμο, κι' έτσι ο Δελμούζος πετροβολήθηκε και κόντεψε να πάη φυλακή! Σε τέτοιες ώρες μην τους άκούτε. Μην άπαντάτε. Άφήστε να πέση ή όργή τους, που μοιάζει με τις μεγάλες βροχές των Αθηνών. Βαστάνε τρεις ώρες. Δούναβις ο κάθε δρόμος. Πνίγονται άνθρωποι, καταρρέουν σπίτια· ύστερα από τρεις ώρες, σ' ένα ολοκάθαρο και γαλάζιο ουρανό, ένας άπολλώνιος ήλιος χαμογελά στους δροσισμένους πια Αθηναίους. Μοιάζουν οι Έλληνες με τή φύση τους. Μεγάλες και ποικίλες άντινομίες σε μικρά και θαυμάσια τοπεία. Μέσα στις ύπερβολές τής φύσης τους θα λένε πάντα όπως οι άρχαίοι: πάν μέτρον άριστον... Δέν είναι ο μόνος λαός που έχει αυτή τήν άδυναμία, μα οι άλλοι νομίζουν πως τό έχουν τό μέτρο και δέν τό έχουν· οι Έλληνες ξέρουν πως τους λείπει και τό άναζητούν! Γι' αυτό είναι άπόλυτοι και σκεπτικιστές. Δέν πιστεύουν δσα σας λένε οι ίδιοι. Κι' αν κάποτε τά έπαναλάβετε έσεις με πεποίθηση, σας λένε κουτόφραγκο. Έχουν πολλή γοητεία· αλλά μπορούν να είναι άχάριστοι. Έχουν πάθος και φανατισμό, αλλά και ήμεράδα και φιλανθρωπία. Εύπιστοι, αλλά και δύσπιστοι...

Ό ελληνικός λαός είναι από τους πιό εύκολους και από τους πιό δύσκολους του κόσμου. Πρέπει να ξέρης καλά πως είναι άπειθάρχητος, αλλά και εύάγωγος· δέν άκούει παρά τό δαιμόνιο που έχει μέσα του. Είναι ύπερήφανος· είναι από σόι. Βλέπει τους άγιους και τό Θεό κατά τό δικό του τρόπο. Τους προσωποποιεί.

Διέκοψα τον Περνώ και του θυμίσα τήν Ιστορία του χωρικού που έβριζε τον Πρόδρομο γιατί δέν είχε εισακούσει τήν παράκλησή του, να κάμη τή Μαριγώ να τον άγαπήση: «Καλά σούκαναν, Αη Γιάννη, και σούκοψαν τό κεφάλι!...»

— Που τή διαβάσατε; με ρώτησε.

— Στην «Ιστορική Άνθολογία» του Βλαχογιάννη.

— Άμ' βέβαια· ο Βλαχογιάννης ξέρει καλά τον ελληνικό λαό, λαός κι' αυτός.

Τ' όνομα του Βλαχογιάννη μάς έφερε στην Έπανάσταση του 21, στους ήρωές της, στις φοβερές έσωτερικές διαμάχες.

— Ό ελληνικός λαός με όλα τά έλαττώματα και τις δυσκολίες του, έχει καταπληκτικές άρετές, πρό πάντων μιά άπαράμιλλη ζωτικότητα. Μιάς και πέρασε από τόσο τραγικές και ανήκουστες περιπέτειες, θα πη πως οι γενεές που διασώθηκαν είναι οι πιό γερές και οι πιό δυναμικές. Η Ελλάδα θα πάη μπροστά.

— Άν μπορούσε ο ελληνικός λαός ν' άποφασίξη μόνος του για τό μέλλον του, τά πράγματα θα πήγαιναν στην Ελλάδα με τον τακτικό τους ρυθμό. Στο τέλος του τελευταίου πολέμου ή Γαλλία και ή Άγγλία μπορεί να έσφαλαν. Αυτή τή φορά έχουμε

ὄλη τὴν πρέπουσα πείρα. Θὰ τοὺς ἀφήσωμε ἡσυχούς. Ὅταν θὰ βγοῦμε νικητὲς κοντὰ στοὺς Συμμάχους, θὰ εἶμαστε δικαιολογημένοι νὰ ποῦμε στοὺς φίλους μας: Μὴν ξανακάνετε τὰ παλιά λάθη μὲ τοὺς Ἕλληνας. Αὐτοὶ πάντοτε τὰ πληρώνουν, ὅπως τὰ πληρῶσαν μὲ τὴν καταστροφή τῆς Μικρασίας καὶ τὸ ἐνάμισυ ἑκατομμύριο πρόσφυγες. Αὐτὸς ὁ λαὸς τώρα εἶναι ἐνήλικος, Φτωχός, ἡρωϊκός, καὶ ἀπόλυτος. Δικαίωμα του. Ἐμεῖς τώρα ἔχομε χρέη ἀπέναντί του. Αὐτὸς ξώφλησε ὅλα του τὰ χρέη στὴν Ἀλβανία, στὰ πεζοδρόμια τῶν Ἀθηνῶν, τὸ χειμῶνα τῆς πείνας, στὴν Ἀντίσταση. Τὰ λέγω αὐτά, Μερλιέ, καὶ θὰ τὰ γράψω, γιατί δὲν ξέρουν ἀρκετὰ οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες ποὺ κυβερνοῦν τὸν κόσμον, πῶς αὐτὰ τὰ παλληκάρια, αὐτοὶ οἱ λεβέντες, δὲν εἶναι μόνο λαὸς ἡρώων: ἔχουν πίσω τους, καὶ τὸ νιώθουν συνειδητὰ καὶ ὑποσυνείδητα, τρεῖς χιλιάδες χρόνια πολιτισμὸ καὶ ἱστορικὴ πείρα.

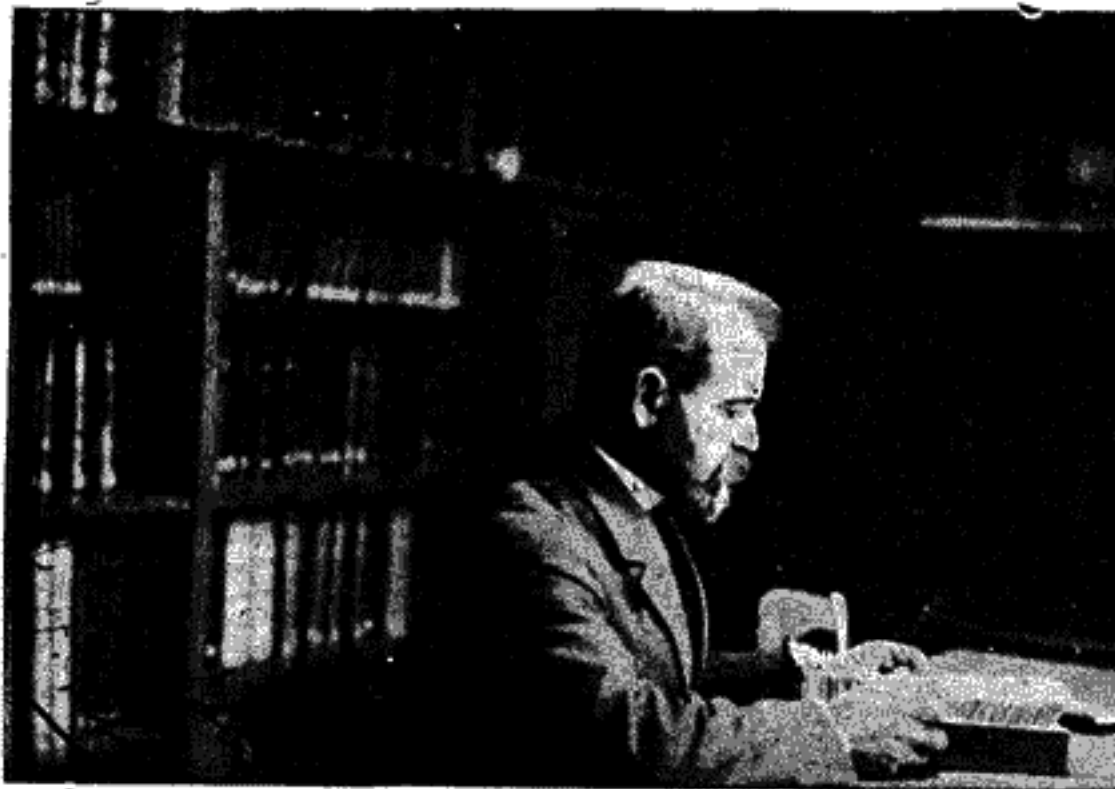
Μιλῆσαμε καὶ γιὰ τὸ μέλλον τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν στὴ Γαλλία. Ἐπιθυμοῦσε νὰ τὸν διαδεχτῶ στὴ Σορμπόννη. Τοῦ ἐξέθεσα τὰ σχέδιά μου. «Εἶναι συμφέρον, τοῦ ἔλεγα, γιὰ τίς νεοελληνικὲς σπουδὲς νὰ μένη ὁ νεοελληνιστὴς στὴν Ἑλλάδα. Τὸ ἰδεώδες θὰ ἦταν νὰ περνᾷ τὸ μισὸ χρόνο στὴ Γαλλία, καὶ τὸν ἄλλο μισὸ στὴν Ἑλλάδα. Ἐμεῖς οἱ ξένοι, ποὺ ἡ διδασκαλία μας θέμα ἔχει τὸ σύγχρονο ἑλληνισμὸ, πρέπει νὰ τὸν ξέρωμε τόσο καλά ὥστε οἱ ἐργασίες μας νὰ

γίνωνται ἀπόχτημα καὶ γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς Ἕλληνες». Τέτοια ἦταν τὰ βιβλία τοῦ Περνώ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ διαλεκτολογία. Καὶ μετὶς ἐρευνῆς του γιὰ τὰ Εὐαγγέλια εἶχε ἀποδείξει πόσο εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ξέρη κανεὶς τέλεια τὰ νεοελληνικά, μὲ μιὰ ἀπόλυτη διαίσθηση τοῦ πνεύματος τῆς γλώσσας.

Ὁ Περνώ ἦταν σύμφωνος μαζί μου. Τώρα ποὺ ἦταν πιά συνταξιούχος καὶ ἐλεύθερος, ἐπιθυμοῦσε πολὺ νὰ περάσῃ τὰ τελευταῖα του χρόνια στὴν Ἑλλάδα. Ἐκεῖ κάτω θὰ πραγματοποιοῦσε τὸ διαλεκτολογικὸν ἀτλαντὰ θὰ διέδιδε τὴ θεωρία του γιὰ τὰ Εὐαγγέλια· θὰ συνεργαζόμασταν γιὰ τὴ μελέτη τοῦ ἑλληνικοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, ὅπου ξαναβρίσκονται τόσα στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς λατρείας μέσα στὴ σημερινὴ θρησκευτικότητα, καθὼς φαίνεται στὴ λαογραφία, ἀλλὰ καὶ σὲ ἔργα λογοτεχνικά ἀπὸ τὰ πιὸ ἀντιπροσωπευτικά τῆς Ἑλλάδας, τοῦ Παπαδιαμάντη, τοῦ Παλαμά, τοῦ Σικελιανοῦ. Ὅπως στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα τους τίποτε δὲ χάθηκε, ἔτσι καὶ στὸ θρησκευτικὸ τους αἶσθημα ἐπέζησαν πολλὲς δοξασιεὶς καὶ παραδόσεις μὲ τίς ὁποῖες ἀνατράφηκαν ὅλες οἱ γενεὲς τῶν Ἑλλήνων.

Αὐτὲς οἱ μελέτες, ἔλεγα στὸν Περνώ, μὲ κρατοῦν στὴν Ἑλλάδα.

Τὴν τελευταία φορὰ ποὺ τὸν εἶδα, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1945, μοῦ εἶπε πῶς θὰ ἔρχονταν γρήγορα στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ ἐργαστοῦμε μαζί.

Ὁ Περνώ στὸ γραφεῖο του, τὸ 1924.

— Μαθαίνω, του άπάντησα, πώς ή 'Ελλάδα δέν βγήκε ακόμα από τον πόλεμο. 'Η χώρα περνά πάλι από μιá άνησυχητική κρίση. Θα γνωρίσωμε εκεί δύσκολες στιγμές. Θα υποφέρωμε νά δούμε τον καινούριο τωρινό διχασμό.

— Δέν πειράζει, είπε. 'Η 'Ελλάδα είναι πάντα έτσι. Δέ βρήκε ακόμα την ήσυχία της. Αύτά συμβαίνουν στους νέους και ζωντανούς λαούς. 'Η δουλειά γίνεται εκεί κάτω μέσα σέ κάθε λογής έμπόδια και δυσκολίες. 'Η εύτυχία για μās θα είναι ή δουλειά, αλλά κι' ό σούρανος κι' ή φύση. Θα είναι οι άνθρωποι του λαού, του βουνού, του κάμπου, της θάλασσας, που κρατούν την πανάρχαια παράδοση, που δέν τή χάλασε ή βιομηχανική νέα τάξη της Δύσης και του Νέου Κόσμου. Πρέπει νά βοηθήσωμε αυτό το λαό νά μη χάση τίποτα από τις πατροπαράδοτες του αρετές. 'Υπάρχει μεγάλη αλήθεια στο μύθο του 'Ανταίου: 'Η μόνη δύναμη έρχεται από τή μητέρα γή. 'Εσείς που έπιστρέφετε «στην πατρίδα», συνέχισε ό Περνώ, έχετε ύπ' όψη σας μόνο τά ώραία πράματα. Ξεχάστε τά άλλα. Σύντομη ή ζωή.

Είμασταν στο «μετρό». Τό θυμομαι σα νά ήταν χτές. Κάθονταν άπέναντί μου. Μέσα στο πλήθος των έπιβατών μιλούσαμε έλεύθερα και δυνατά. Ποιός θα μās άκουγε και θα μās πρόσεχε; Αύτη είναι ή μοναξιά της μεγάλης πρωτεύουσας.

Τότε, αγαπητέ κ. Περνώ, μου είπατε με χαμηλή φωνή: «Θά ήθελα νά πάω στην 'Ελλάδα και νά πεθάνω εκεί.»

— Κουνηθήτε από τή θέση σας...

Χαμογέλασε, του πέρασε ή μελαγχολία και πρόσθεσε: «Θά ήθελα νά με θάψετε στο κόκκινο χώμα της 'Αττικής. Θα με πάτε στον τάφο μου, έσείς οι δυό, με δυό - τρείς φίλους. Τίποτ' άλλο.»

"Αλλαξα τήν όμιλία για νά νά μη δείξω τή ουγκίνηση μου.

Πέρασαν τρείς μήνες. Είχαμε έπιστρέψει στην 'Ελλάδα. Τότε μās έγραψε πώς οι γιατροί του είπαν ότι είχε καρκίνο. Είχε ακόμα έννιά ως δέκα μήνες ζωή. «Καθώς πάντα ήξερα πώς ήμουν θνητός, αυτό δέ μ' έμποδίζει νά κοιμηθώ. 'Ισως νά γελιούνται και οι γιατροί.»

Οι γιατροί δέ γελάστηκαν.

'Αφιέρωσε τους τελευταίους μήνες στους 'Ελληνες ύποτρόφους που έφτασαν στο Παρίσι τον 'Ιανουάριο.

Τους μιλούσε για τά έλληνικά ιδιώματα, για τό διαλεκτολογικό άτλαντα, για τις έργασίες τις επείγουσες που έπρεπε νά γίνουν. Κατοικούσε στο όλλανδικό περίπτερο της πανεπιστημιακής πόλης, που τό είχε ιδρύσει ό ίδιος πρό είκοσι έτών, και όπου ή 'Ολλανδία τον φιλοξένησε μέ πολλή αγάπη, ως τό τέλος του.

'Υποδειγματικός ό θάνατός του. 'Ο Σωκράτης άφινε τό φύλακά του νά του πιέση «τους πόδας και τά σκέλη και μετά τουτό τας κνήμας», και ήξερε πώς «επειδάν τό ψυχος προς τή καρδιά γένηται αύτω τότε οίχνησεται». 'Ο Περνώ έλεγε στη μαθήτριά του, τή Σοφία 'Αντωνιάδη, που τήν είχε ζητήσει επειγόντως από τό Λέϊντεν της 'Ολλανδίας, όπου διαδέχτηκε τον 'Εσσελικ: «'Ο καρκίνος ήταν εκεί. Τώρα όλο επεκτείνεται. Βάλετε τό δάχτυλό σας έδω. Σε τρείς μέρες θα σταματήση ή καρδιά μου. Πρέπει νά βιαστούμε. Μου μένουν λίγες ώρες μέ καθαρή σκέψη. Γράψτε... 'Ο τρίτος μου τόμος για τή διάλεκτο της Χίου είναι διορθωμένος. Βρίσκεται στο τυπογραφείο Protat. Μένουν άκάμωτοι οι πίνακες... 'Από τά χειρόγραφα μου μπορείτε νά δημοσιέψετε όσα είναι τελειωμένα. Είστε ικανή νά συμπληρώσετε τά άλλα... 'Εγραψα ένα βιβλίο για μερικούς Γάλλους ήρωες της 'Αντίστασης. Πρέπει νά μάθη όλόκληρος ό κόσμος τό άίσχος της ναζιστικής Γερμανίας, τό φριχτό μαρτύριο όλων αυτών των νέων, που άνήκαν σ' όλα τά κόμματα και σ' όλα τά θρησκεύματα...»

Είχε ύπαγορέψει τις τελευταίες του θελήσεις, δέν είχε πιά άνάγκη νά ζήση.

Οι 'Ελληνες ύπότροφοι ήρθαν νάποχαιρητήσουν τον πεθαμένο δάσκαλο και ζήτησαν τήν τιμή νά σηκώσουν τό φέρετρο ως τήν έξοδο του 'Ολλανδικού Φοιτητικού Περιπέρου. 'Εκει περίμενε ή άμαξα που θα τον πήγαινε, μέ μόνο τον γαμπρό του, στο κρεματόριο του Père-Lachaise.

Τάφος του δέν έγινε τό κόκκινο χώμα της 'Αττικής. 'Αλλά έλληνικά χέρια βάσταξαν μ' εύλάβεια στο έβγα της ζωής του, τον έλλημιστή μέ τή γαλλική και έλληνική καρδιά, που έργάστηκε ως τήν τελευταία του πνοή για τις δυό του πατρίδες, για τό μεγαλειό τους, για τήν πνευματική τους άκτινοβολία στον κόσμο.

'Αθήνα, 15 Αύγουστου 1947.

OCTAVE MERLIER

